

OVER VROUWEN EN BEZIT

JURIDISCHE DOCUMENTEN EN MONDELINGE VERHALEN *

Annelies Moors

1 Inleiding

Volgens het islamitisch familierecht hebben vrouwen volledige zeggenschap over hun bezittingen, en perkt het huwelijk deze handelingsbevoegdheid niet in. Integendeel. Het islamitisch familierecht kent geen huwelijk in gemeenschap van goederen, maar geeft vrouwen bepaalde juridisch afdwingbare, financiële claims op hun echtgenoot. Een man dient zijn echtgenote bij het trouwen een *mahr* te betalen, dat wil zeggen, een geldbedrag waarvan de hoogte en aard in het huwelijkscontract zijn vastgelegd, en is verplicht in haar levensonderhoud te voorzien. Daarnaast hebben vrouwen bepaalde rechten op de nalatenschap van zowel echtgenoot als verwanten. Hoe verhouden dergelijke juridische voorschriften zich tot de wijze waarop vrouwen in de praktijk bezit verwerven?

Toen ik eind jaren tachtig onderzoek deed naar de toegang van vrouwen tot bezit op de Westelijke Jordaanoever (de Jabal Nablus regio), bestonden er aanzienlijke verschillen tussen vrouwen onderling in hun relatie tot bezit. Vooral oudere vrouwen in de dorpen benadrukten dat zij het ongepast vonden hun erfdeel te claimen, maar vertelden wel met enthousiasme hoe ze hun *mahr*-goud hadden verkocht om bijvoorbeeld geiten te kopen. Jongere vrouwen daarentegen dachten er niet over om hun goud daarin te steken, maar verkochten het wel om hun echtgenoot te helpen met de bouwkosten van een eigen huis. Vrouwen uit de stad, vooral degenen met een betere opleiding en een goede baan vonden de hoge bedragen die in huwelijkscontracten werden vastgelegd maar ouderwets. Voor hen was het echter juist wel acceptabel als een vrouw haar erfdeel claimde. En zelf investeerden ze nogal eens inkomsten uit arbeid in onroerend goed.

In de loop van het onderzoek werd duidelijk dat de handelingsmogelijkheden van vrouwen ten aanzien van bezit vooral samenhangen met de wijze waarop zij dat hadden verworven. Terwijl bijvoorbeeld maar weinig vrouwen hun erfrechten op het ouderlijke huis claimen, gebruiken ze wel regelmatig hun inkomsten uit arbeid of een deel van hun *mahr* om aan de bouw van een huis bij te dragen. In het

* Dit artikel is gebaseerd op A. Moors, *Women, Property, and Islam. Palestinian Experiences, 1920-1990* (Cambridge, 1995). Het onderzoek dat aan dit artikel ten grondslag ligt werd financieel mede gesteund door de Stichting voor Economische, Sociaal-Culturele en Ruimtelijke Wetenschappen, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

volgende hanteer ik dan ook een indeling op basis van de wijze waarop vrouwen toegang tot bezit krijgen: vererving, de *mahr*, en betaalde arbeid. Daarbij ga ik telkens in op de manier waarop verschillende soorten bronnen inzicht verschaffen in de relatie van vrouwen met bezit. Allereerst beschrijf ik kort de belangrijkste voorschriften in het familierecht, aangezien de mechanismen via welke vrouwen bezit verwerven door middel van dit recht zijn geregeld. Ik beperk me hierbij tot de familiewetgeving die in de periode van onderzoek van kracht was, the Jordanian Law of Personal Status (JLPS). Daarnaast zet ik uiteen welke informatie juridische documenten (zoals huwelijkscontracten, echtscheidingsregistraties en samenvattingen van rechtszaken) bevatten over de handelingsmogelijkheden van vrouwen. Vervolgens ga ik aan de hand van de verhalen van vrouwen zelf in op de vraag welke strategieën zij hebben gevolgd ten aanzien van bezit. Daarbij besteed ik met name aandacht aan de samenhang tussen het claimen van juridische rechten over bezit en toegang tot andere machtsbronnen. Is het inderdaad zo, dat wanneer vrouwen hun rechten claimen dit een indicatie is van een relatief sterke machtspositie? En wanneer zij dat niet doen, komt dat dan omdat zij daartoe de mogelijkheden niet hebben of actief tegengewerkt worden? Of is de reden misschien dat zij zelf door het opgeven van bepaalde rechten op bezit andere voordelen menen te behalen?

2 Vererving

In discussies over vrouwen en vererving wordt vooral aandacht geschonken aan de aard en de locatie van het bezit dat deel uitmaakt van de nalatenschap. Vrouwen zouden vaker roerende goederen dan onroerend goed erven, en het zou voor vrouwen uit de stad gemakkelijker zijn hun aandeel in de nalatenschap in handen te krijgen dan voor vrouwen op het platteland.

Ook het juridische systeem op de Westelijke Jordaanoever maakt onderscheid tussen verschillende soorten bezit. In het geval van bezit dat in volle eigendom wordt gehouden (*mulk*), zoals stedelijk onroerend goed, gebouwen, boomgaarden, en roerende goederen, worden de regels van het islamitische recht toegepast. Bij landbouwgrond die in laatste instantie de staat toebehoort en waarover men vererfbaar gebruiksrecht heeft (*mirt*), wordt een andere vorm van erfrecht (*intiqāl*) toegepast.

Deze twee erfrechtssystemen hanteren verschillende criteria om rechten op de nalatenschap vast te stellen. Het islamitisch erfrecht is sterk sekse-specifiek en kent, in bepaalde situaties, een voorkeur voor mannelijke agnaten (verwanten in de mannelijke lijn). Een weduwe erft bijvoorbeeld een achtste van de nalatenschap indien haar echtgenoot kinderen heeft, en een kwart indien dat niet het geval is. Een weduwnaar in een vergelijkbare situatie ontvangt respectievelijk een kwart en de helft. Wanneer een erfflater zoons heeft, zijn deze de belangrijkste erfgenamen; dochters hebben dan recht op de helft van een zoonsdeel. Wanneer zij echter geen broers heeft, ontvangt een dochter een vast percentage: de helft van de nalaten-

schap als ze enig kind is; twee of meer dochters moeten tweederde ervan onderling verdelen. De rest gaat naar mannelijke agnaten; in de praktijk zijn dat vaak de broers van de erfflater. Bij *mirt*-bezit wordt daarentegen geen onderscheid gemaakt naar sekse, maar wordt het generatieprincipe gevolgd. Kinderen zijn de belangrijkste erfgenamen en de weduwe of weduwnaar krijgt een kwart als er kinderen zijn en de helft als dat niet het geval is.

Kortom, terwijl er vaak vanuitgegaan wordt dat vrouwen op het platteland minder erven dan vrouwen in de stad, hebben volgens het juridische systeem vrouwen in huishoudens met (*mirt*-)landbouwgrond juist recht op een aanzienlijk groter deel van de nalatenschap. Wat gebeurt er nu in de sociale praktijk?

2.1 Overwegingen van vrouwen om hun erfdeel al dan niet op te eisen

In de praktijk blijkt dat veel vrouwen, zowel in de stad als op het platteland, hun erfdeel niet claimen. Om te begrijpen waarom vrouwen dat niet doen, is het nodig de aandacht te verschuiven van het soort bezit waar de nalatenschap uit bestaat naar aspecten die verbonden zijn met de posities die vrouwen innemen. Daarbij zijn met name verwantschapsrelaties, burgerlijke staat, en sociale stratificatie van belang.

Of vrouwen hun erfdeel al dan niet opeisen hangt in sterke mate samen met de aan- of afwezigheid van bepaalde categorieën mede-erfgenamen. Dochters die broers hebben, claimen hun aandeel in nalatenschap meestal niet. Door af te zien van hun erfdeel, versterken ze de positie van hun broers. Ze benadrukken daardoor dat mannen verplicht zijn hun zusters ten alle tijden te ondersteunen en te beschermen. Daarnaast ontlenen ze er emotionele voldoening aan, want vrouwen blijven zich, ook na hun huwelijk, in hoge mate identificeren met hun familie van herkomst. Vrouwen die hun erfdeel wel opeisen kunnen daarentegen, vaak niet langer op de materiële en morele steun van hun familie rekenen.

Onder bepaalde omstandigheden ontvangen dochters met broers wel een deel van de nalatenschap. Met name dochters uit de meer welgestelde huishoudens krijgen relatief vaak tenminste een gedeelte van hetgeen ze volgens het recht zouden kunnen claimen. Wanneer dochters hun erfdeel ontvangen (of uitgekocht worden) is dat gunstig voor de status van de familie als geheel. Daardoor wordt namelijk zichtbaar dat men het zich kan veroorloven om 'aan vrouwen te geven', en dat gaat gemakkelijker indien er wat meer financiële ruimte is. Dit betekent niet dat de bezittingen dan worden opgedeeld volgens de letter van de wet; vaak delen dochters dan mee in de opbrengsten van de nalatenschap terwijl hun broers er het beheer over voeren. Overigens wordt het ook in welgestelde huishoudens ongepast gevonden als vrouwen actief pogen inzicht te verwerven in de omvang van de erfenis en hun aandeel daarin. Ze horen tevreden te zijn met hetgeen hen wordt aangeboden.

Een andere categorie dochters met broers die een specifieke relatie heeft tot vererving zijn oudere ongehuwde vrouwen. Hierbij draait het met name om de gebruiksrechten van het ouderlijk huis. Er zijn bijvoorbeeld in Nablus nogal wat

huizen die uitsluitend door vrouwen bewoond worden, soms door een oudere alleenstaande vrouw, vaker door twee zusters of door een moeder en haar dochter. Dit gebruiksrecht wordt meestal niet gedefinieerd in termen van erfrecht, maar wordt gezien als onderdeel van de onderhoudsplicht die broers hebben ten aanzien van hun ongehuwde zusters. Voor alle betrokkenen kan dit 'gebruiksrecht' een gunstige oplossing van huisvestingsproblemen zijn. Zoons en hun echtgenotes geven er vaak de voorkeur aan om een eigen huishouden te vormen en apart te gaan wonen; wanneer vrouwen lang bij hun schoonfamilie moeten blijven inwonen leidt dit nogal eens tot spanningen. Ook oudere ongehuwde vrouwen vinden het zelf vaak prettiger om zelfstandig te blijven wonen in plaats van bij hun gehuwde broer en diens vrouw in te trekken en van hen afhankelijk te zijn.

'Dochters zonder broers', daarentegen, bevinden zich in een bijzonder problematische situatie. Een vrouw in een dergelijke positie doet vaker een poging haar rechten te claimen omdat zij, meestal terecht, veronderstelt dat haar belangrijkste mede-erfgenamen, haar ooms (vaders broers), zich weinig aan haar gelegen zullen laten liggen. Ze kan het zich niet veroorloven om op hun steun te rekenen, zoals het geval zou zijn geweest bij een broer, en heeft dus weinig te verliezen. Vaak is het echter onder dergelijke omstandigheden voor een vrouw moeilijk haar deel van de nalatenschap in handen te krijgen. Als ze nog jong en ongehuwd is, loopt ze het risico dat haar oom, die tevens haar huwelijksvoogd is, haar aan een van zijn zoons uithuwelijkt, om er zo voor te zorgen dat het erfdeel in de familie blijft. En degenen die hun claims doorzetten blijken vaak beduidend minder te ontvangen dan waar ze juridisch recht op hebben.

2.2 De complexe relatie tussen bezit en macht

Het bovenstaande nodigt uit om nader in te gaan op de relatie tussen vererving, bezit en macht. Vaak wordt ervan uitgegaan dat toegang van vrouwen tot bezit een indicatie is van een relatief autonome positie; bezit wordt dan gezien als de belichaming van macht. Uit de verhalen van vrouwen wordt echter duidelijk dat het erven van bezit een veelvoud aan betekenissen kan hebben.

Wanneer vrouwen hun erfdeel claimen is dat niet noodzakelijk een uitdrukking van een bepaalde vorm van macht. Sommige vrouwen ontvangen hun aandeel vrijwel automatisch omdat zij deel uitmaken van een stedelijke, welgestelde familie. In zulke gevallen is de toegang van vrouwen tot bezit vooral verbonden met hun klassepositie. Andere vrouwen erven omdat hun echtgenoot hen sterk onder druk zet om hun erfdeel te claimen. Onder dergelijke omstandigheden kan 'toegang tot bezit' onmogelijk als een indicatie van macht worden beschouwd. Juist door hun erfdeel te claimen lopen deze vrouwen het risico de steun van hun verwanten te verliezen, hetgeen hun positie ten aanzien van hun echtgenoot en zijn familie vaak verder verzwakt. Ook zijn er vrouwen die zich gedwongen voelen hun erfdeel op te eisen, omdat zij zich in een bijzonder kwetsbare positie bevinden, zoals bijvoorbeeld vrouwen zonder broers. Wanneer zij hun deel van de nalaten-

schap claimen is dat vooral een indicatie van hun problematische situatie. Anderzijds betekent het opgeven van een erfdeel niet noodzakelijk het verlies van alle rechten. Juist door af te zien van hun aandeel in de nalatenschap verplichten vrouwen hun mannelijke verwanten, die daar voordeel bij hebben, aan zich. Omdat veel vrouwen in laatste instantie, bijvoorbeeld in het geval van echtscheiding of na het overlijden van hun echtgenoot, voor hun sociaal-economische zekerheid van hun mannelijke familieleden, met name hun broers, afhankelijk zijn, geven zij aan een dergelijke strategie de voorkeur.

Daarnaast kan, vanuit historisch perspectief, het opgeven van erfrechten ook gezien worden als een vorm van verzet tegen bepaalde opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Vanaf de jaren vijftig is er in het onderzoeksgebied sprake van een snelle toename van mannelijke migratie-arbeid en is de landbouw als bron van inkomen minder belangrijk geworden. Dit heeft er mede toe geleid dat mannen in sterkere mate dan voorheen worden gedefinieerd als kostwinners, terwijl vrouwen steeds meer als financieel afhankelijke consumenten worden gezien. Tegelijkertijd heeft er een verschuiving plaatsgevonden van verwantschap als bron van economische zekerheid voor vrouwen naar de huwelijksrelatie. De nadruk bij het mannelijke kostwinnerschap is dan ook verschoven van broers naar echtgenoten. In hun verhalen over vererving gaan vrouwen hier voor een deel in mee. Ze argumenteren bijvoorbeeld vaak dat ze hun erfdeel niet claimen omdat hun getrouwde broers in het levensonderhoud van hun vrouw en kinderen moeten voorzien, terwijl zijzelf door hun echtgenoten onderhouden zullen worden. Maar tegelijkertijd wijzen ze erop dat ze hun deel in de nalatenschap niet opeisen, omdat dat een sterke claim geeft op de steun van hun broers, bijvoorbeeld bij problemen met hun echtgenoten. Indien vrouwen zich geheel en al hadden aangepast aan de notie van 'de echtgenoot als kostwinner', dan zouden ze hun erfdeel opeisen en dat vervolgens aan hun echtgenoot afstaan. Juist door dat niet te doen pogen vrouwen hun handelingsmogelijkheden te vergroten.

3 De *mahr*

De *mahr* is een centrale institutie in het islamitisch familierecht. In het huwelijkscontract dient een *mahr* te worden vastgelegd, een bedrag dat de echtgenoot verplicht is ten behoeve van zijn vrouw te betalen; indien er onverhoopt geen *mahr* is vastgelegd heeft een vrouw recht op een *mahr* zoals voor iemand van haar achtergrond gebruikelijk is (JLPS art. 44; 54). Deze *mahr* is uitsluitend voor de vrouw zelf bestemd; net zoals bij op andere wijze verworven bezit hebben echtgenoten noch vaders er zeggenschap over, en zijn vrouwen volledig handelingsbevoegd (zie ook JLPS art. 61-62). Op de Westelijke Jordaanoever bestaat de *mahr* uit een gedeelte dat opeisbaar is bij de afsluiting van het huwelijkscontract (de directe *mahr*), en een gedeelte dat vrouwen alleen kunnen claimen in geval van echtscheiding of na het overlijden van hun echtgenoot (de uitgestelde *mahr*). Daarnaast wordt er vaak apart, onder de categorie 'addenda' (*tawābi*), huisraad geregistreerd.

3.1 De huwelijkscontracten: historische ontwikkelingen in registratiepraktijken

Terwijl er ten aanzien van de *mahr* geen hervormingen in de familiewetgeving zijn doorgevoerd, laten de registratiepraktijken wel een aantal belangrijke verschuivingen zien. De meest opvallende verandering is dat in de loop van deze eeuw het uitgestelde bedrag, opeisbaar bij echtscheiding en overlijden van de echtgenoot, steeds belangrijker is geworden ten opzichte van het bedrag dat direct bij de afsluiting van het contract dient te worden betaald. In de jaren twintig registreerde slechts een deel van de stedelijke bevolking zo'n uitgesteld bedrag; op het platteland gebeurde dat vrijwel niet. In de loop der jaren heeft deze praktijk zich echter snel verspreid en begin jaren zeventig stond in vrijwel alle contracten een uitgesteld bedrag geregistreerd. Tegelijkertijd zijn de bedragen die als uitgestelde *mahr* worden vastgelegd, veel sneller gestegen dan de directe *mahr*.

Daarnaast is er vanaf het begin van de jaren zestig sprake van een trend om uitsluitend een symbolisch bedrag, zoals bijvoorbeeld één Jordaanse dinar, als directe *mahr* te registreren. De moderniserende stedelijke elite vormde de trendsetter van deze ontwikkeling, maar al vrij snel werd deze wijze van registreren ook gangbaar onder de lagere middenklasse in de stad en op het platteland. Eind jaren tachtig was in ongeveer de helft van de huwelijkscontracten zo'n symbolisch bedrag vastgelegd. Vaak werd juist bij een symbolisch bedrag een zeer hoge uitgestelde *mahr* vastgelegd.

Tegelijkertijd is het aantal contracten waarin apart een bedrag voor huisraad wordt vastgelegd in snel tempo gestegen. Deze ontwikkeling is echter niet ingezet door de elite, maar juist door de stedelijke lagere middenklasse, en heeft zich vervolgens verspreid zowel onder de hogere middenklasse in de stad als ook op het platteland. Het komt inmiddels regelmatig voor dat men slechts een symbolisch bedrag als directe *mahr* vastlegt, maar tegelijkertijd een hoog bedrag voor huisraad. Op die manier blijft er toch een zekere financiële garantie voor vrouwen in het huwelijkscontract gehandhaafd.

Tenslotte laten de contracten zien dat de verschillen in de hoogte van de geregistreerde *mahr*-bedragen nogal beperkt zijn, zeker als je die afzet tegen de aanzienlijk grotere verschillen in welstand onder de bevolking. Dit betekent dat, op papier althans, de *mahr* voor armere vrouwen van veel groter belang is dan voor vrouwen uit welgestelde huishoudens. Dit is eens te meer het geval aangezien juist voor de lagere klassen het registreren van een symbolisch bedrag minder gebruikelijk is, terwijl zij wel vaak huisraad vastleggen.

3.2 De verhalen van vrouwen: wat ontvangen zij zelf?

Deze registratiepraktijken roepen de vraag op in hoeverre vrouwen inderdaad ontvangen wat er in het huwelijkscontract voor hen is vastgelegd. Vooral uit de verhalen van oudere vrouwen komen systematische afwijkingen naar voren tussen de directe *mahr* die in de huwelijkscontracten was vastgelegd en hetgeen vrouwen zelf ontvingen. In de dorpen was het zeker tot de jaren vijftig gebruikelijk dat een vader een aanzienlijk deel van de directe *mahr* in eigen zak stak, terwijl bij arme stedelijke families mannen het geregistreerde bedrag soms niet in zijn geheel konden betalen. In beide gevallen wendden vrouwen zich slechts zelden tot de rechtbank. Rurale vrouwen deden dat alleen als niet hun vader als huwelijksvoogd was opgetreden, maar een ander familielid, een oom bijvoorbeeld. Zij vonden het vanzelfsprekend dat hun vader een deel van de *mahr* zelf hield en wellicht aanwendde om het huwelijk van een zoon te bekostigen. Indien zij zich tegen hun vader keerden, zouden zij hun eigen familie van zich vervreemden en niemand meer hebben tot wie zij zich in geval van nood konden wenden. Wanneer hun vader echter overleden was en zijn broer optrad als huwelijksvoogd lag de situatie anders, want van hem hadden zij veel minder steun te verwachten. Vrouwen uit de stad spanden uitsluitend een rechtszaak aan om het openstaande deel van de directe *mahr* te claimen indien hun echtgenoot tevens in gebreke bleef wat betreft zijn onderhoudsverplichtingen. Voor stedelijke vrouwen uit armere huishoudens was het huwelijk van groot belang, onder andere omdat zij zelf nauwelijks mogelijkheden hadden in het eigen levensonderhoud te voorzien. Alleen omwille van het ontbrekende deel van de *mahr* —waarvoor hun echtgenoot zich dan ook nog in de schulden zou moeten steken— zouden zij hun huwelijk niet snel op het spel zetten. Maar wanneer het huwelijk toch al een onzekere zaak was geworden omdat hun echtgenoot andere verplichtingen eveneens niet nakwam, aarzelden ze niet naast een claim voor levensonderhoud, eveneens het ontbrekende deel van de directe *mahr* op te eisen.

In het geval van de symbolische *mahr* bestaat er een heel andere relatie tussen registratie en sociale praktijk. Ook wanneer een dergelijke *mahr* is vastgelegd, ontvangen vrouwen namelijk vaak dezelfde kostbare geschenken, zoals gouden sieraden, die ze anders van hun *mahr* zouden kopen. Het verschil is, dat het bij een symbolische *mahr* gaat om een gift van de kant van de echtgenoot, en niet langer om een contractuele verplichting. Dit past bij de trend waarbij in het algemeen (additionele) geschenken naast de geregistreerde *mahr* belangrijker zijn geworden. Aanvankelijk was het vooral onder de stedelijke elite gangbaar dat vrouwen naast de *mahr* aanzienlijke geschenken van de bruidegom en van hun eigen familie ontvingen. Inmiddels is dit ook bij minder vooraanstaande families in de stad gebruikelijker geworden, en komt het in de dorpen steeds minder voor dat vaders zich een deel van de *mahr* van hun dochter toeëigenen.

Het uitgestelde bedrag verschilt sterk van de directe *mahr* als bron van bezitsvorming voor vrouwen. De uitgestelde *mahr* is weliswaar in de contracten

steeds belangrijker geworden, maar er zijn veel minder vrouwen die daarop aanspraak kunnen maken. Terwijl alle vrouwen die in het huwelijk treden recht hebben op de directe *mahr*, hebben vrouwen uitsluitend recht op het uitgestelde bedrag bij het overlijden van hun echtgenoot en bepaalde vormen van echtscheiding. Weduwen met zoons zien er meestal van af hun uitgestelde *mahr* te claimen. Evenals het geval is bij vererving geven zij hun rechten dan op ten behoeve van hun zoons, die op hun beurt in het levensonderhoud van hun moeder dienen te voorzien. Alleen wanneer er meerdere echtgenotes zijn, of wanneer weduwen geen zoons hebben, en een deel van de nalatenschap dus naar andere huishoudens zou gaan, claimen zij dat uitgestelde bedrag (en hun erfdeel) wel.

Gescheiden vrouwen hebben alleen recht op het uitgestelde bedrag indien hun echtgenoot het initiatief tot echtscheiding heeft genomen (via *talāq*), of indien zij zich via de rechtbank hebben laten scheiden (via *tafrīq*), hetgeen alleen mogelijk is als ze een geldige rechtsgrond hebben. De meeste huwelijken worden echter verbroken door middel van een vorm van echtscheiding (*khul'*), waarbij de man instemt met een scheiding en zijn echtgenote haar financiële claims, zoals de uitgestelde *mahr*, opgeeft. Wanneer vrouwen wel recht op de uitgestelde *mahr* hebben, moeten ze zich bovendien vaak veel moeite getroosten om deze daadwerkelijk in handen te krijgen. Het komt regelmatig voor dat hun gewezen echtgenoot deze niet vrijwillig betaalt, maar dat zij zich hiervoor tot de rechtbank moeten wenden. Daar claimen mannen dan nogal eens dat ze niet in staat zijn de uitgestelde *mahr* te betalen, en krijgen ze vervolgens toestemming van het hof om het bedrag in termijnen te voldoen. En ook dan blijft het moeilijk voor vrouwen daar de hand op te leggen.

3.3 De *mahr* in context

Terwijl in de loop van deze eeuw meer vrouwen een groter deel van de *mahr* zelf ontvangen en de geregistreerde bedragen aanzienlijk gestegen zijn, betekent dit niet zonder meer dat daardoor hun economische autonomie (in de vorm van toegang tot bezit via de *mahr*) is toegenomen. De overgang van een op zelfvoorziening gerichte economie waarbij mannen en vrouwen in de landbouw werkzaam waren, naar een situatie waarin plattelands huishoudens vooral afhankelijk zijn geworden van inkomsten uit migratie-loonarbeid van mannen, heeft ertoe geleid dat vrouwen minder als 'productieve dochters' en meer als 'consumerende echtgenotes' worden gezien. Binnen deze context is de directe *mahr* geleidelijk minder belangrijk geworden voor de overdracht van bezit. De kosten van huizen en land zijn bijvoorbeeld veel sterker gestegen dan het bedrag van de directe *mahr*. Vrouwen hebben daardoor minder economische mogelijkheden om hun directe *mahr* aan te wenden om productief bezit, zoals kleinvee en, in mindere mate, land te kopen. Tegelijkertijd zijn ze ook minder geneigd dit te doen aangezien dergelijke activiteiten botsen met hun definiëring als afhankelijke echtgenotes.

Zowel de opkomst van de symbolische *mahr* als de toegenomen centraliteit

van de uitgestelde *mahr* passen bij een dergelijke ontwikkeling. De symbolische *mahr* kan gezien worden als een versterking van de positie van de bruidegom. Wanneer een hoog bedrag wordt vastgelegd moet de bruidegom er maar op vertrouwen dat de vader van zijn echtgenote de *mahr* aan zijn dochter zal geven; bij een symbolische *mahr* moeten juist de bruid (en haar familie) er vertrouwen in hebben dat de echtgenoot inderdaad de gebruikelijke geschenken zal aanbieden. Ook de grotere centraliteit van de uitgestelde *mahr* benadrukt de definiëring van de echtgenoot als kostwinner. Een hoog uitgesteld bedrag geeft aan dat vrouwen niet zozeer financiële garanties nodig hebben bij het trouwen, maar wanneer de huwelijksband verbroken wordt door echtscheiding of overlijden van de echtgenoot. Omdat vrouwen meer als consument dan als producent worden gezien, wordt het belangrijk dat zij niet 'met lege handen' naar de eigen familie terugkeren.

In de stedelijke context, waar vrouwen al veel langer als niet-productieve echtgenotes worden gedefinieerd, heeft zich een andere verschuiving van betekenis voorgedaan. Met de ontwikkeling van meisjesonderwijs en, in het verlengde daarvan, van professionele werkgelegenheid voor vrouwen, worden hoger opgeleide vrouwen juist in toenemende mate gedefinieerd als 'productieve leden van de samenleving'. De registratie van een symbolisch bedrag wordt dan opgevat als onderdeel van het proces van modernisering, en geeft aan dat men het zich kan veroorloven geen verplichtingen vast te leggen. Voor de trendsetters, dat wil zeggen vrouwen uit de meer welgestelde moderniserende huishoudens met een goede opleiding en baan, is de *mahr* inderdaad relatief onbelangrijk als vorm van economische zekerheid. Voor vrouwen uit de stedelijke lagere middenklasse daarentegen blijft het riskant om slechts een symbolisch bedrag vast te leggen.

Het bovenstaande geeft aan dat de *mahr* minder belangrijk is geworden als bron van bezitsvorming voor vrouwen. Dit is niet zonder meer een ontwikkeling die aan vrouwen wordt opgelegd. Vrouwen stemmen zelf vaak in met hun verminderde controle over *mahr*bezit, omdat ze er op andere punten op vooruit gaan. De *mahr* is immers niet alleen een seksespecifieke vorm van bezitsoverdracht, maar maakt tevens deel uit van het proces van huwelijksluiting. In de loop der tijd hebben vrouwen meer zeggenschap gekregen over de keuze van huwelijkspartner; in hun ogen weegt dit zeker op tegen verminderde financiële garanties in het huwelijkscontract. In bepaalde gevallen streven ze er zelfs actief naar om het bedrag van de *mahr* zo laag mogelijk te houden om op die manier een huwelijk met een gewenste partner mogelijk te maken. Tevens is minder zeggenschap over *mahr*bezit vaak verweven met processen van opwaartse sociale mobiliteit. Juist door 'slechts' een symbolisch bedrag te registreren, wordt een hogere sociale status geclaimd, terwijl vrouwen soms ook verwachten de facto meer te ontvangen dan wanneer een regulier bedrag wordt vastgelegd. En met name op het platteland wordt in de ogen van veel jongere vrouwen, minder toegang tot (productief) bezit gecompenseerd door een minder zware arbeidsbelasting in de landbouw.

4 Betaalde arbeid

Betaalde arbeid kan eveneens een bron van bezitsvorming voor vrouwen zijn. Mannen dienen volgens het islamitisch familierecht altijd in het levensonderhoud van hun echtgenotes te voorzien, ook indien deze zelf inkomsten hebben. Alleen indien een vrouw door het gerechtshof als 'ongehoorzaam' (*nāshiza*) is gekwalificeerd, is haar echtgenoot niet langer verplicht haar te onderhouden. Een dergelijke kwalificatie wordt alleen gegeven als een vrouw zonder goede gronden weigert bij haar echtgenoot in te trekken, of tegen zijn wil en zonder geldige reden zijn huis verlaat (JLPS art. 67; 69). Ook indien een vrouw zonder toestemming van haar echtgenoot buitenshuis werkt, is deze niet langer verplicht in haar levensonderhoud te voorzien (JLPS art. 68). In de praktijk echter geven rechters gehuwde werkende vrouwen vaak het voordeel van de twijfel. Wanneer in het huwelijkscontract het beroep van de vrouw wordt geregistreerd, wordt dat bijvoorbeeld vaak al gezien als een impliciet gegeven toestemming.

Vanaf de jaren zeventig registreert een snel groeiend aantal vrouwen hun beroep in het huwelijkscontract; dat betreft vrijwel uitsluitend de betere beroepen, zoals dat van lerares. Opmerkelijk is dat deze vrouwen ook relatief vaak voorwaarden in het huwelijkscontract laten opnemen. In het algemeen is het nogal ongebruikelijk voor vrouwen om voorwaarden te laten registreren, en als een vrouw dat doet, gaat het meestal om de plaats en de aard van de huisvesting, bijvoorbeeld dat ze in de stad en niet in een vluchtelingenkamp zal wonen, of dat ze apart zal wonen en niet bij haar schoonfamilie. Vrouwen met een beroep in hun contract laten echter aanzienlijk vaker voorwaarden vastleggen en deze hebben dan vooral betrekking op hun beroepsarbeid. Het gaat daarbij enerzijds om voorwaarden waarin de echtgenoot zijn vrouw toestemming geeft een bepaald beroep uit te oefenen. Een dergelijke voorwaarde vormt een goede verdediging indien haar echtgenoot weigert in haar levensonderhoud te voorzien omdat zij buitenshuis werkt. Anderzijds gaat het om voorwaarden die haar de vrije hand geven in de besteding van haar inkomen. Dit is echter volgens het familierecht al zonder meer een zaak van haarzelf. Dat vrouwen het noodzakelijk vinden dat bestedingsrecht expliciet als voorwaarde in het huwelijkscontract op te nemen geeft aan dat er op dat terrein spanningen bestaan tussen de wetgeving en de sociale praktijk. Inderdaad blijkt uit de verhalen van gehuwde vrouwen dat zij vaak een aanzienlijk deel van hun inkomen gebruiken voor het levensonderhoud van het huishouden.

Voor twee categorieën vrouwen zijn inkomsten uit arbeid centraal in hun toegang tot bezit. Enerzijds zijn dit hoogopgeleide ongehuwde vrouwen uit de betere families met een goede baan. Zij besteden hun inkomsten uit arbeid bijvoorbeeld vaak aan de aankoop van stedelijk onroerend goed. Anderzijds zijn inkomsten uit arbeid van groot belang voor niet-gehuwde vrouwen uit armere huishoudens, en dan met name voor weduwen met kinderen. Hoewel zij vaak werkzaam zijn in beroepen met een lage status, bijvoorbeeld als schoonmaakster, kan dergelijk werk hen soms een relatief goed inkomen opleveren, vooral als ze langere tijd werkzaam

zijn voor een (semi-)overheidsinstelling. Voor deze vrouwen, die vaak niemand hebben die in hun levensonderhoud kan of wil voorzien, zijn inkomsten uit arbeid niet alleen cruciaal voor de dagelijkse kosten van levensonderhoud, maar ook, zoals ze zelf zeggen, 'om een huis op te bouwen'. Daarmee verwijzen ze zowel naar het verbeteren van hun woonomstandigheden, als naar het veilig stellen van de toekomst van hun kinderen. Sommigen van hen zijn er inderdaad in geslaagd om naast het (ver)bouwen van een huis, ook de kosten voor onderwijs van de kinderen op te brengen, het huwelijk van een zoon te bekostigen, en een dochter goud mee te geven.

5 Tot slot

Volgens het islamitisch familierecht hebben vrouwen duidelijk omschreven rechten op bezit via vererving, de *mahr* en inkomen uit arbeid. Uit de verhalen van vrouwen wordt echter duidelijk dat dergelijke regels niet noodzakelijk in de praktijk worden nagevolgd. Vrouwen staan hun erfdeel vaak af aan hun broers, ze accepteren dat de *mahr* niet geheel wordt betaald of 'investeren' deze weer in hun echtgenoot, en ze wenden hun inkomen uit arbeid dikwijls aan ten behoeve van het huishouden. Zelf wijzen vrouwen erop dat ze goede redenen hebben om hun rechten niet te claimen. Als ze hun erfdeel opgeven versterken ze de banden met hun broers; als ze het ontbrekende deel van hun *mahr* niet opeisen dan is het duidelijk dat hun echtgenoot tenminste moreel bij hen in de schuld staat; en wanneer ze een financiële bijdrage leveren aan het huishouden, wordt dat niet als vanzelfsprekend gezien. Kortom, juist omdat voor vrouwen bepaalde rechten juridisch zijn vastgelegd, kunnen ze die 'opgeven' en daardoor hun positie ten opzichte van echtgenoten en broers tegelijkertijd versterken.